

Raymond H. Kévorkian: Osmanlı Ermenilerinin Milli Varlıkları ve Taşınmazları: Gasp ve İmha

Posted on 17/09/2017

1915'te Osmanlı Ermenilerinin ata topraklarından sökülüp atılması ve imhasıyla sonuçlanan kitlesel şiddetten bahsedilirken, bunun, hedef alınan nüfusun kolektif ve bireysel mal varlıklarının müsadereci, başka bir deyişle tarihsel bir topluluğun mülklerinin belli bir devlet ya da şahıslar menfaatine sistemli biçimde gasp edilmesi gibi ikincil sonuçları neredeyse hiç göz önüne alınmaz. 'Mal' teriminin ardına, bin yıllık köklerin yüzyıllar içinde çok geniş bir toprak parçasına yayılmış izlerinden oluşan anıtsal miras da gizlenir. Cellatların canice projelerini amacına ulaştırmak için uyguladıkları ölçsüz şiddetin ötesinde, bu tür ganimetin gasp edilmek üzere idaresi,

birden çok kuşağı uğraştıran ve çok sayıda kanunun çıkarılmasını gerektiren bir baş ağrısı olmaya devam eder. Öte yandan, bu malların büyük bir kısmının, özellikle de taşınmazların, mülklerin gaspıyla ilgili soruların yanı sıra, bir topluluğu temsil eden bir kurumun elindeki anıtsal miras söz konusu olduğunda, kültürel varlıkların korunmasıyla ilgili sorular da doğurduğunun altını çizmek gerekir.

I. HAMİDİYE DÖNEMİ

'Milli Varlıklar'

Ermenilerin burada incelenen durumu, özel bir hukuk ve devlet bağlamına, ülke nüfusunu oluşturan topluluklardan gayrimüslimlerin kanun karşısında diğerleriyle eşit haklara sahip olmadığı Osmanlı İmparatorluğu bağlamına girmektedir. 'Milli Varlıklar'ın, başka bir deyişle Ermeni Patrikhanesi'nin ve hayır ya da eğitim gibi belirli bir amaç doğrultusunda faaliyet gösteren kurumların ellerindeki malların statüsünün zaman içinde değiştiği ve şeriat hükümleri doğrultusunda, genellikle 'vakıf' adıyla tanınan Müslüman kurumlarınıninkine az çok benzer bir noktaya geldiği anlaşılmaktadır. Yine de, tanım gereği devredilemez olan, çoğunlukla da hak sahiplerinin bunları idare ederken uymak zorunda olduğu belirli bir gayeye vakfedilen bu "Allaha ait mülkler" in, büyüyüp gelişmeleri şeriata aykırı olan Hıristiyan ibadet yerleriyle ilgisi olamazdı.[1] Başka bir deyişle, padişahın şahsen verdiği bir ferman olmadan, dinî kuruluşlar kendilerini şer'i bir mahkemeye tescilletemez, yeni bir bina inşa etmeyi ise tahayyül dahi edemezlerdi. Yani hukuk ve siyaset birbirine sıkı sıkıya bağlıydı ve mevcut durum Ermeni kurumlarının, onlarca yıl sürmesi muhtemel, tuzaklarla dolu sayısız girişim yürütmesini gerektiriyordu. Bununla birlikte, padişahın mührünü taşıyan bir fermana sahip olanlar hariç, mahkemelerin bir vakıf malının yasallığını onaylamak için öncelikle baktıkları unsur, çoğu kez, bir şahidin sözlü tanıklığı oluyordu.

Vasiyetle miras bırakmanın ve vakıf kurmanın yolları konusunda, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin hukuk uzmanlarının kaleme aldığı bir metnin 6. maddesinde, hibe yapacaklara "verasetnameleri, İstanbul'da oturanların patriğe, taşrada yaşayanların ise başepiskoposlara emanet etmeleri" salık verilir.[2]

Öte yandan, bu belgede yer alan pratik bilgiler, hibenin bir kilise, okul, manastır veya hastane menfaatine yapılabileceğine, ama bunun sadece "fakir çocukların ya da hastaların ihtiyaçlarını karşılamak için" olabileceğine işaret eder.[3] Bundan başka, herkes mülk

gelirlerini, nakit parasını, taşınmazlarını şu şekilde vakfedebilir: a) hayattayken intifa yani yararlanma hakkını koruyabilir; hak sahipleri onun ölümünden sonra bıraktığı mirasın sahibi olurlar; b) hayattayken vakıf gelirlerini kendisi alabilir; c) vakfının gelirlerinin bir bölümünü çocuklarına, torunlarına, akrabalarına ve yabancılara bırakabilir; d) vasiyetle bıraktığı mirasın bir kısım gelirlerinin vakfın mal varlığını büyötmek için muhafaza edilmesini şart koşabilir; e) bir vakfın yönetim biçimini ve gelirleri paylaşırma koşullarını değiştirme hakkını saklı tutabilir.[4]

Önemli son bir hatırlatma da, vakıf malları devredilemez olduğundan “bunlar vakıftan çıkarılamaz ve satılamaz”, “sadece gelirlerini paylaşırma koşulları duruma göre değiştirilebilir” şeklindedir.[5] Aynı belge, emlak-ı mevkufe ve araz-i emiriye gibi, tevarüs edilmesi ya da vakfa dönüştürölmesi imkânsız olan pek çok taşınmaz kategorisinin bulunduğunu da hatırlatır.[6] O halde, ilgili malların niteliğine göre şahsi malların ‘milli varlıklar’a dönüştürölmesine imkân tanıyan mekanizmalar mevcuttu. ‘Milli varlıklar’, Ermeni kurumlarına ait mülklerden bahsedilirken yaygın olarak kullanılan bir terimdir.

1860’larda Osmanlı Ermeni toplumunun tamamında gözlenen toplumsal dönüştürmeler dinî zümrelerin imtiyazlarını tedricen sınırlayacak ya da en azından, Ermeni yüksek makamlarının, bu durumda İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin idari organlarınca uygulanan, bizzat devletin oluşturduğu modele dayalı bir merkezî denetim altına alınmasına yol açacaktır.[7] Patrikhane idaresi daha sıkı yönetim metotlarını 1870’lerde uygulamaya geçirir.

Vakıf mallarının yönetimine doğrudan müdahil olan iki komisyon vardır:

- Seçilmiş yedi üyeden oluşan İdari Komisyon, ‘milli varlıklar’ın (kiliseler, araziler, ticarethaneler, değirmenler, gelir getiren mülkler vd) idaresi ve bakımı, gelirlerin (kiralara, vergiler) tahsil edilmesi, taşınmazların alım satımı, vasiyetle bırakılan mirasların, hastanelerin gelir ve giderlerinin, kilise kurullarının hesaplarının denetlenmesi ve tahmini

bütçenin çıkarılması işlerinden sorumludur. Faaliyetlerini, emri altında çalışan, seçilmiş müfettişlerden oluşan üç kurul aracılığıyla yürütür: Millet'in merkez kasasını idare eden ve hesapları tutan mali teftiş kurulu; vasiyetle bırakılan mirasları yönetmek ve vasiyet hükümlerinin yerine getirilmesini sağlamakla görevli hibe teftiş kurulu; muhtaçlar ve vilayetlerden şehre göç edenler için yurtlar, malul yaşlılar için ihtiyarhaneler, akıl hastaneleri ve yetimhaneler şeklinde dört kategoriye ayrılan Ermeni kurumlarının (başta İstanbul Yedikule'deki Surp Pırgiç Milli Hastanesi'nin) yönetimini ve idaresini üstlenen hastane teftiş kurulu. Komisyonun emrinde çalışan çok sayıda maaşlı memur vardır.[8]

- Manastırlar Komisyonu'nun, rahipler topluluğu yönetimindeki manastırların idaresini denetlemekle yükümlü, atanmış yedi üyesi vardır. Rahip toplulukları kendi başkanlarını seçme hakkına sahiptirler ama matbaaların, kütüphanelerin ve ruhban okullarının kurulmasına ve ihtiyaçlarının karşılanmasına da destek olmak zorundadırlar. Aynı komisyon düzenli aralıklarla ayrıntılı bir faaliyet raporu yayımlar; bu raporlar, Ermeni kurumlarının elindeki en önemli vakıf mallarının yönetim tarzı hakkında bazı bilgiler sunmaktadır.[9]

Manastırların rahip topluluklarının elinde bulunan bu vakıf malları arasında, az çok zengin 160 adet faal manastır[10] ile boş durumda olan ya da başta Kürt beyleri olmak üzere, feodal reislerce müsadere edilmiş 300 kadar manastır yer alır.

1870'li yıllarda Patrikhane organlarının önderliğinde yapılan dahili reformlarla, taşra episkoposluk bölgeleri ve rahip topluluklarından, hesaplarını İstanbul'daki yönetime iletmeleri ve ellerindeki mülklerin listesini güncelleyerek hangilerinin tapusuz olduğunu bildirmeleri istenir.[11]

Patrikhane 1871'de, 'milli varlıklar'ın, başka bir deyişle kilise kurullarının otoritesi altında bulunan vakıf mallarının ya da vakıf malı olarak kabul edilen mülklerin listesini güncellemeye karar verir.[12] Ertesi yıl yayımlanan bir raporda, "millet vakıfları" sisteminde reform için atılması gereken adımlar sıralanır. Rapordan, Patrikhane organlarının önce

başkentteki vakıf mallarını yeniden düzenleme işinin üzerine gittiklerini ve imkânsızlıklar nedeniyle, taşra vakıflarının mevcut durumuna ilişkin eksiksiz bir rapor çıkarılmadığını teslim ettiklerini öğreniriz.[13]

Daha da önemlisi, rapor, o zamana kadar uygulanmakta olan müteveli sistemini betimleyerek, bunun tedricen lağvedilmesini salık verir. Anlaşıldığı kadarıyla, burada, bir ya da birden çok vakfın yönetiminin gerçek kişilere emanet edilmesine dayanan, çok eski bir uygulama söz konusudur. Bu kişilere, vakıf mallarını idare etmeleri için, usule uygun biçimde vekâlet verilmiştir, ama en azından bizim ele aldığımız dönemde, fiiliyatta gerçek bir denetime tabi olmadıklarından, söz konusu kişiler bu malları diledikleri gibi yönetebilmektedir.

Resmî raporlarda geçen yüzlerce vakıf malının yer aldığı listelerde, her malın tarifinde, malın adına kayıtlı olduğu mütevellinin ismi de belirtilir.[14] Yine 1872 yılına ait raporda, mevcut vakıfların sistemli bir dökümü yapıldıktan sonra, Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin 46. maddesi uyarınca, gerçek kişilere (mütevelliler) verilmiş vekâletlerin feshedilmesi; mütevellilerin tüm hesaplarının ve idare ettikleri vakıflarca üretilen tüm meblağların devralınması; hesaplarının ve toplanmış meblağların, hibede bulunanların arzuları doğrultusunda kullanılmak üzere, vakıfların belirli bir gayeyle bağlı buldukları kurumların idarecilerine ya da kilise kurullarına devredilmesi tavsiye edilir.[15]

Son olarak, milli kurumların bundan böyle bu tür “intikali ve ferağı” bir hibe aldıklarında, “yürürlükteki imparatorluk kanunlarına uygun olarak, tüm yasal şartları yerine getirdikten sonra”, “Patrik Hazretleri'nin genel müteveli sıfatıyla, Patrikhane'nin mührünü taşıyan bu tapuları, bazı milli vakıflar için zaten yapıldığı gibi, yetkililere tasdik ettirebilmesi için Patrikhane'ye” göndermeleri salık verilir.[16]

İstanbul Ermeni Patrikhanesi idaresinin resmi yayınları, bu vakıfların nasıl oluşturulacağına dair bazı bilgiler de verir. Umumiyetle, hibe yapan kişi bir mülkü, ister bir kilise ya da

episkoposluk bölgesi kurulu, ister hastane ya da manastır olsun, belirli bir kuruma devreder. Ayrıca, bu hibeler yapılırken, yararlanan kurumun, vasiyetle bırakılan bu mirası, örneğin yetimlerin bakımı, sınıfların açılması, eserlerin yayımlanması ve benzeri işler için kullanmak suretiyle, hibede bulunan kişinin arzularını yerine getirmesi istenir. Hibede bulunanın, oluşturulan fonların kullanımına ilişkin şartlar koşmadığı durumlar nadirdir. En önemli bazı hibeler doğrudan Patrikhane'ye yapılır.

Ancak, gayrimüslim vakıfları için, bir vakıf malını tapuda bir cemaat kurumu adını tescil ettirmenin yasak olduğunu hatırlatmak gerekir. Bu tür durumlarda, söz konusu hukuki engeli aşmak için 'muvazaa' denen bir yöntemle başvurulmuştur.[17] Bu yöntemde, mutemet kendi hesabına hareket eden üçüncü bir kişiye başvurur; örneğin, bir kilise çevresindeki güvenilir bir kişiden (idarecilerden birinden, çoğu kez de bir papazdan) bir taşınmazı adına tescilletmesini isteyebilir. Yasak, ilgili mülklerin Meryem Ana, Kristosdur veledi Osep gibi aziz ve azize isimlerinden oluşan 'nam-ı mevhum' adına tescil ettirmek suretiyle de aşılmıştır.

Patrikhane idaresinin, bizzat patriğinkiler de dahil, gelir ve giderlerini gösteren 1872-1873 mali yılı tablosu, toplam 614 bin Osmanlı Lirası tutarındaki işletme bütçesinin 120 bin liralık bölümünün, yani girdilerin yaklaşık %20'sinin doğrudan Patrikhane'ye bağlı vakıf mallarınca üretilen gelirlere oluştuğunu gösterir.[18] Bu tutar, tek başına Patrikhane'nin elindeki malların değerinin büyüklüğü hakkında bir fikir vermektedir.

Başkentte bulunan vakıf mallarından birkaç örnek de bunların yapısına dair bir fikir verecektir:

1. Kuruçeşme kilise bölgesi: Resmî beratlı kilise, mezarlık ve çeşme; Kör Caddesi 33 numarada bulunan bir kıraathane, Sultanbeyazid Vakfı'nın parçası, Mıgırdiç Kıvırcıkhanlıyan adına kayıtlı, "mukavelesiz". Yukarıda sayılan üç berat, bu sonuncunun elindedir.[19]

2. Büyükdere kilise bölgesi: Büyükdere Caddesi 229 numarada bulunan bir ekmek fırını, tapuları elinde bulunduran Kevork Bey Yeramyanyan adına tescilli.

En önemli vakıf malları arasında, Surp Hagop Manastırı'nda faaliyet gösteren Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin idare ettiği malları anmak gerekir. Surp Hagop cemaati, bazıları Ortodoks ve Katolik kiliselerinin ortak mülkü olan Kudüs şehrindeki malların yanı sıra, Beytullahim ve Hayfa'da birer manastıra, Beytullahim yolunda bir yazlık ikametgâha ve çok sayıda dükkân ve eve sahiptir.[20]

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin başlıca ruhban okulu olan, İzmit bölgesindeki Armaş Çarkhapan Surp Asvazdadin Manastırı, içinde iki çevre köyün de bulunduğu önemli bir araziye sahiptir.[21]

Ermenistan'ın en büyük manastırlarından olan, Muş'taki Havariler Manastırı (Arakelots Vank), sulu tarım yapılan 295 dönüm tarım arazisine ve iki orman, dört meyve bahçesi, bir dutluk, iki değirmen, bir preshane, bir zirai üs, üç tahıl ambarı, bir sebze deposu ve 166 baş hayvana sahiptir.[22]

Lim Adası Manastırı'nın elinde 27 adet tarım arazisi, üç meyve bahçesi, yedi otlak, üç değirmen, bir preshane, bir orman, bir dutluk (1000 adet ağaç), "yabancılar"ın el koyduğu bir tuzla, 28 mağaza ile Van'da bir ev, Avants'ta (Van'ın limanı) bir ev, İstanbul'da -Garabed Balyan tarafından vasiyetle miras bırakılmıştır- bir han, bir konut, Edirne'de iki dükkân, Tekirdağ'da on bir ev, Tiflis'te beş mağaza bulunur. Cemaatin 100 mensubu vardır.[23]

Gduts Adası Manastırı 140 adet tarlaya, 14 otağa, 17 bostana, iki fidanlığa, bir meyve bahçesine, bir preshaneye, beş değirmene, Van'da 30 dükkâna, üç eve ve bir fırına sahiptir.[24]

Şahıs Malları

Özel şahıslara ait taşınmazlara gelince, bunların statüsü de uzun süre Müslüman geleneğinden gelen imparatorluklarda geçerli olan, değişmez kurallara dayandırılmıştır; bu, padişahın, bütün tebaasının mallarının sahibi olduğu ama yine de onlara bunlardan diledikleri gibi yararlanma hakkını bahşettiği bir düzendir. Bu şekilde, Avrupai anlamda, kuşaktan kuşağa tevarüs eden, bir mülk değil bu mülkten yararlanma hakkıdır. İktidarın merkezleşmesini ve etkin bir mülki idarenin kurulmasını (denebilirse, imparatorluğun üzerine Avrupai bir giysinin geçirilmesini) oluşturan, Osmanlı Devleti'ni modernleştirme girişimi, başlatıcılarının besbelli sonuçlarını öngöremediği siyasi ve sosyoekonomik altüst oluşlara yol açar. 1858'de kabul edilen yeni Osmanlı arazi kanunnamesi, hiç kuşkusuz, Avrupai anlamda özel mülkiyet hakkını tesis etmiştir, ama bu hak, aşiret reisleri, şeyhler ve diğer şehir ağalarının örf ve âdet hukukunu, yani köylülerin ellerinde en ufak bir resmî belge olmaksızın nesillerdir yararlandıkları taşınmazların intifa hakkını tartışma konusu ederek kendilerine tapu senetleri çıkarttırmalarıyla, ânında kötüye kullanılmış ya da istismar edilmiştir.

Ermeni meselesini siyasileştiren ve bölgeselleştiren 1878 Berlin Kongresi'nden sonra toprak meselesinin temel bir sorun haline gelmesiyle, devlet, toprakların işgal edilmesini sağlamaya yönelik yeni bir politikaya öncelik verir. Ermeni köylülerin malının mülkünün gaspını etmenin yanı sıra, Kuzey Kafkasya'dan gelen 'Çerkes' muhacirleri Ermeni vilayetlerine ve Balkanlara yerleştirme doğrultusunda bir politika da yürütülür.[25] Arazilerin bunları ekip biçmek için gerekli vasıfları nadiren taşıyan bir avuç elde toplanması, köylülerin geçim kaynaklarından yoksun edildiklerini ve ata topraklarından fiilen dışlandıklarını görmeleriyle, bölge nüfusunun azalma sürecini hızlandırır. Kürt nüfusun, bundan böyle Ermenilerin güvenliğini sağlayan Kürt aşiretlerinden 'hâmiler'le donanan, ama Ermeni topraklarına iskân izninin verilmesiyle, padişahların kurduğu kadim 'ortak yaşam' modelinin sona ermesinin sonuçları yoksullaşma, şehirlere akın, yabancı ülkelere göç ya da en basitinden ihtida olur. Bâb-ı Âli ayrıca, o zamana kadar aşiret reislerinin söz sahibi olduğu bu bölgelerde yerel aşiretlerin güçlerini tartışmaya açan merkezi bir sistemi yerleştirmekte, vergi tahsilinde ve orduya asker toplamakta çok büyük güçlüklerle karşılaşır.

Karmaşık bir mesele olan Hamidiye Alayları dosyasını dikkat çekici bir şekilde masaya yatıran Janet Klein'ın vurguladığı gibi,[26] Sultan II. Abdülhamid'in girişimiyle bu paramiliter grupların oluşturulması Doğu vilayetlerinin tamamında önemli siyasi ve toplumsal dönüşümlere yol açmıştır. Sayıları 65'i bulan bu milis kuvvetlerinin (Van Gölü çevresi ile Rusya ve İran sınırlarındaki vilayetlerden, özellikle de güçlü bir Ermeni nüfusa sahip bölgelerden toplanan 60 bin kişi) sultan tarafından silahlandırılan reisleri, eski feodal ailelerin yerine geçerek, bölgenin yeni 'efendiler'i olurlar. Sadece Ermenileri bastırmaya değil, aynı zamanda ve öncelikle bölgeyi sultan ve imparatorluk adına denetim altında tutmaya hizmet ederler. Mensuplarına "Osmanlı devletinin menfaatleri doğrultusunda hareket etmeleri ya da en azından bunlara aykırı hareket etmemeleri için" pek çok avantaj sağlanır.[27] Resmî söylem milislerin oluşturulmasını "Ermeni devrimciler"e karşı koyma zorunluluğuyla açıklasa da, "iç düşmanlar"ın geçim kaynaklarından yoksun bırakılmasına katkı sağladığından, bunların Ermeni ya da Kürt yerleşik köylülerin topraklarına el koymalarına göz yumulur.

Öncelikle köylünün geçim aracı olan tarım topraklarını hedefleyen gasp yöntemleri son derece çeşitli olmakla birlikte, Hamidiye Alayları'nın oluşturulmasından önce ve sonra pek çok bakımdan benzerlik gösterir. Türk-İran sınırına hâkim Hayderan aşiretinin reisi Hüseyin Paşa'nın durumu bu bakımdan örnek niteliğindedir. Köylerden kestiği haraçlarla nam salmış olan, birçok kez hapse atılıp hep serbest bırakılan Hüseyin Paşa, 1891 başında bir Hamidiye alayının başına getirilir.[28] Bundan yararlanarak, sistemli biçimde boşaltılan ve yerleşik yaşama geçirilen Kürtlerle iskân edilen Ermeni köylerini taciz etmeyi sürdürür.

Sultan, Hamidiye Alayları'nı kurarak ve reislerine vahşice bir talan hakkı tanıyarak, yeni bir Kürt aşiret reisleri kuşağının itaatini sağlamayı ve sürekli bir emniyetsizlik ve istikrarsız sosyoekonomik koşullar yaratmak suretiyle Ermeni nüfusu ülkeden göçe zorlamayı amaçlayan çok yönlü bir taciz politikasını hayata geçirmek için bunlardan yararlanmayı hesaplamaktadır. Demografik sonuçları aşikâr olan bu taciz stratejisi, can havliyle verilen tepkilere, özellikle de devrimci hareketler tarafından yürütülen öz savunma girişimlerinin

doğmasına yol açar. Üstelik bu strateji, onyıllardır devam eden mezalim ve gaspların bir uzantısıdır. Bir hayat memet konusu haline gelmiş olan toprak meselesi, 1894'ten 1896'ya kadar süren katliamlarla daha da büyür. Ermeni Patrikhanesi'nin 1890-1910 arasında kayda geçirdiği 135 cilt dilekçede, 32 sancakta gerçekleşen böyle yedi bine yakın toprak gaspı vakasının dökümü verilir.[29]

Son olarak, bu katliamların Ermeni topraklarının Kürt aşiret reislerinin eline geçmesi gibi önemli sonuçları da olmuştur.[30] Sözelimi, Erciş bölgesindeki pek çok köy Ermeni nüfusundan boşaltılır ve doğrudan Hamidiyeliler tarafından işgal edilir.[31] Janet Klein katliamların demografik neticelerini ve toprak dağılımı üzerindeki sonuçlarını dikkat çekecek biçimde belgeler. Özellikle, katliamlardan sonra "göç eden ve kaçan Ermenilerin ... Kadastro İdaresi'nce 'mahlul' (sahipsiz) addedilen toprakları[nın] Müslümanlara hibe edilmiş ya da satılmış" olduğuna dikkat çeker. Bazı durumlarda, bir köyün tamamı işgal edilmiş ve nüfusu ya kırımdan geçirilmiş ya da kaçırılmıştır.[32] Ahlat ve Bulanık kazalarının sakinlerinin, 1897'de dahi Kürtler tarafından korunma karşılığında taşınmaz mallarından vazgeçmeye mecbur edildikleri, resmi belgelerle sabittir.[33] Her halükârda, bu hadiseler toprakların el değiştirmesiyle somutlaşan, Kürt aşiretlerini iskân politikasını kolaylaştırmıştır. Ermeni siyasi elitlerinin İstanbul'da meskûn oldukları halde gayet iyi farkında oldukları, Ermeni ülkesinin parçalanma sürecinde önemli rol oynamıştır.

II. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ DÖNEMİ

Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (İTC) iktidara getiren ve Ermeni siyasetçilerin gizlilikten çıkmasını sağlayan Temmuz 1908'deki meşruti devrimin ardından Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanı ile birlikte, Ermeni Milli Meclisi yenilenir ve aynı yılın Ekim ayında ilk oturumunu yapar. Başında, bir liberal olan İstevan Karayan'ın bulunduğu Siyasi Meclis, kısa süre

içinde, sahanın acı gerçekleriyle, vilayetlerde sürüp giden emniyetsizlik hakkında patrikhaneye yağmaya devam eden telaşlandırıcı haberlerle yüz yüze gelir. 17 Ekim günü yapılan oturumda, avukat Krikor Zohrab meclise Ermenistan'ın genel durumu ve bunu iyileştirmek için alınması gereken önlemlerle ilgili bir rapor sunar. Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesine rağmen hiçbir şeyin değişmediğini vurgular. Valiler Abdülhamid'in politikasını uygulamayı sürdürmektedir; açlık, binlerce sığınmacının başkente akın etmesine neden olmuş, bu kişilerin bakımını Patrikhane üstlenmiştir. Zohrab, Türk ve Ermenilerden oluşan, yürütme gücüne sahip karma bir soruşturma komisyonunun kurulmasını; geçmişte haraca kesme suçunu işlemiş valilerin ve Hamidiye subaylarının görevden alınmalarını; yağmacıların ve katillerin İstanbul'daki bir adalet divanında yargılanmasını; gasp edilen toprakların meşru sahiplerine iade edilmesini; evlerine dönmek isteyen sürgünlere, muhacirlere tanınmış olanlara benzer haklar ve muafiyetler tanınmasını; ağaların ve beylerin köylüleri haraca kesmeye devam etmelerine engel olunmasını; açlık sınırındaki halka buğday ve tohum tedarik edilerek acil yardım götürülmesini önerir.[34] Sürgünden yeni dönmüş olan Başepiskopos Matteos İzmirliyan ise, köylülerin elinden alınmış yük hayvanlarının ve tarım aletlerinin yerine acilen yenilerinin tedarik edilmesi gerektiğini belirtir. Aynı oturumda, Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra Kafkasya'dan dönen sığınmacıların -Kürtler tarafından işgal edilmiş olan- topraklarını geri alamadıkları öğrenilir.[35] Sonuç olarak, Ermeni Milli Meclisi, bu sorunları Bâb-ı Âli'yle müzakere etmek üzere bir heyet oluşturur. Krikor Zohrab, Hrant Asadur ve Dr. Torkomyan yönetimindeki heyet, yetkililerden, Ermenilere haklarını iade etmek için her tür imkânın seferber edileceğine dair güvence alır.[36]

Bununla birlikte, konsolosluk raporları, Ermeni vilayetlerinde gergin bir havanın ve katliam tehditlerinin egemen olduğunu göstermektedir.[37] Ermenilerin yararlandıkları yeni özgürlük, Kürt aşiret reislerinin ve yerel Türk ileri gelenlerin gözüne bir tahrik gibi görünmektedir. İttihat ve Terakki şefleri Hamidiye Alayları'nı dağıtmaktan özenle kaçınmış, bu birliklerin adını 'Aşiret Hafif Süvari Alayları' olarak değiştirmekle yetinmişlerdir. Bütün bunlar, emniyet ve asayişini yeniden tesise yönelik bir politika olarak sunulur, ama fiiliyatta

olduğu gibi korunan bu alayların mensupları, Kasım 1908'de 'redif askerleri'ne dönüştürülür.[38]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel yetkililer aracılığıyla hayata geçirilen aşiret reislerini kollama politikası, yarını olmayan niyet beyanlarından öte bir sonuç vermez. Mülklerine hâlâ kanunsuz biçimde el konmakta olan köylüler, İstanbul'daki Ermeni Meclisi'ne şikâyetlerini bildirmeye devam ederler. Meclis, başlangıçta, Osmanlı hükümetinin yetkili makamlarına takrirler sunmakla yetinir, ama kısa zamanda, burada sadece yüzyıllardır sürmekte olan suiistimallerin değil, en yüksek devlet kademesinde geliştirilen bir politikanın söz konusu olduğuna kanaat getirilir.[39]

Siyasi Meclis ile Defterdarhane arasında yürütülen müzakerelerin hedefinde, köylülere haklarının iadesi vardır. Pratikte ise, yetkililer meşruiyet ve mülki idarenin reorganizasyonu adına tapu senetlerinin gösterilmesini isteyerek, milli varlıklara karşı hassas bir noktadan hücumla geçmişlerdir. Ermeniler bu talebe başta kiliseler ve manastırlar olmak üzere bu malların çoğunun Osmanlı fethinden çok önce, 5. ve 15. yüzyıllar arasında edinilmiş ya da inşa edilmiş olduğu yanıtını verirler ama bu cevap tatminkâr bulunmaz. Hatta bir pazarlığa dahi girilir: Hükümetin memurları, Ermenilerin kanuni vergileri ödemeyi kabul etmeleri koşuluyla, dini kurumların malları hakkındaki kanun kapsamına girmelerinden ötürü normalde her tür vergiden muaf olan bu mülkler için nizami tapu senetleri çıkarmayı teklif ederler.[40] Ermeni makamları bu idari işkenceden kurtulmak için sadrazama başvurmaya karar verirler. Sadrazama sunulacak dosyayı güçlendirmek için, Ermeni Meclisi tarafından seçilen özel bir komisyon 1890'dan 1910'a kadar patrikhaneye verilen, Ermenistan'daki 32 sancakta gerçekleşen 7.000 gasp vakasının anlatıldığı 135 cilt dilekçeyi tarar[41] ve bunların dört cilt tutan bir özetini yayımlar.[42] Çalışmanın sonucunda, milli varlıklar ile özel mülklere ayırım gözetmeksizin el konduğu; şikâyetler incelendiğinde, Ermenileri ekilebilir topraklardan mahrum etmeyi hedefleyen sistemli bir politikanın yürütülmekte olduğu izleniminin edinildiği; yerel memurların bu tür operasyonlarla atbaşı giden gaddarlıklara göz yummak ya da her türlü hukuk hilesine başvurarak mülksüzleştirmeye doğrudan katılmak

suretiyle bu işlere ortak oldukları; söz konusu malların topraklardan ibaret olmayıp evlerin, binaların, dükkânların, değirmenlerin de müsadere edildiği; bizatihi devletin, Çerkesleri ya da Kürtleri yerleştirmek amacıyla Hıristiyanları yerlerinden yurtlarından kovmakta tereddüt etmediği; bazı örneklerde, bütün bir köye zor yoluyla el konduğu ve köy halkının mallarının müsadere edildiği; ya da gene Kürt beylerin, kendilerine karargâh yapmak için manastırlara el koydukları; bir tarla sahibinin artık yararlanamadığı halde çoğu durumda tarlanın işletme vergisini ödemeye devam ettiği; köylülerin nesillerdir tapusuna sahip olmaksızın intifa hakkını kullandıkları pek çok ekilebilir arazinin yerel muktedirler adına tapuya kaydedildiği ortaya çıkar. Komisyon en az 13 ayrı mülksüzleştirme, müsadere ve gasp yöntemi saydıktan sonra, yetkililer kanunları uygulamadıkları ve açılan hiçbir dava sonuçlanmadığı müddetçe, bu suiistimallere karşı hiçbir ciddi mücadele imkânı görmediğini itiraf eder.

Bununla birlikte, tüzel kişiler için bir statü oluşturan 1913 tarihli kanun hükmünde kararnamenin yürürlüğe girmesiyle belli bir ilerleme kaydedildiği görülür. Kararnamenin üçüncü maddesi gayrimüslim cemaat kurumlarının devredilemez vakıf mülklerini kendi adlarına tapuya yazdırmalarına izin vererek, söz konusu malları İsa ya da Meryem Ana adına tescil ettirme uygulamasını sonlandırır.[43] Statüsü bu yasal düzenlemeyle uyumlu olan İstanbul Ermeni Patrikhanesi, kararname hükümlerini yerine getirmek için, o tarihe kadar özel şahıslar ya da kutsal isimler adına kayıtlı olan kiliseleri, manastırları ve 'milli mallar'ı kendi adına tescil ettirmeye girişir. Kanun, gerekli düzenlemeleri yapmaları için kurumlara altı aylık bir süre tanımıştır. Bu durumda, patrikhane organları taşradaki episkoposluk bölgesi idarecilerinin yardımıyla derhal işe koyulur ve Defter-i Hakani Emaneti'ne göre yetki alanlarında bulunan iki binden fazla kiliseyi, yüzlerce manastır, mezarlık, hastane ve eğitim kurumunu patrikhane adına tescil ettirirler;[44] bu dökümün kilise ve manastırlarla ilgili bölümü bundan 50 yıl önce Eçmiyadzin Katolikosluğu tarafından yayımlanmıştır. Ama bu listelerin eksiksiz olduğu kesin değildir, zira önceki dönemde gaspedilmiş arazi ya da yapıları tescil ettirmeye zaman yetmemiş olsa gerektir.

Ocak 1913'ün meşruti dönem tarihinde bir dönüm noktası olduğu yadsınamaz. Enver Paşa

ve radikallerin bir hükümet darbesiyle iktidarı yeniden ele geçirmelerinden, felâketle sonuçlanan birinci Balkan Harbi'nden ve 11 Haziran 1913'teki Sadrazam Mahmud Şevket Paşa suikastından sonra, İTC'nin radikalleşmesi, başta örfi idarenin ilanı, muhaliflerin tutuklanması ve bir diktatörlüğün kurulmasıyla görünür hale gelir.

Ermeni Meclisi'nde siyasi gelişmeler kaygıyla izlenmektedir. Patrik 3 Mayıs 1913'teki oturumda vekillere, Ekim 1912'den Mayıs 1913'e kadar hükümete 176 adet tahrir verildiğini belirtir. Bunların hepsinde Ermeni vilayetlerindeki yağmalar, zora dayalı ihtidalar, müsadere edilen topraklar konu edilmektedir.[45] Hizan, Van ve Muş'ta ağalar ve diğer beyler köylüleri korkutup kaçtırmaktadır. Patrikhaneden alınan son bilgilere göre binlerce köylü dağlık bölgelere sığınmıştır. Patrikhane makamlarının Ermeni vilayetlerindeki reform girişimlerinin, bu noktadan itibaren, söz konusu bölgelerde can ve mal güvenliğinin sağlanmasına yönelik son bir çaba halini aldığı gözlemlenebilmektedir. Tasarlanan reform projesinde pek çok madde vardır; bunlardan sekizincisi, "son dönemde meydana gelen toprak müsadere"ni, yani, o dönemde Ermeni mallarının gasp edilmesinden söz ederken yaygın olarak kullanan deyişle "toprak" meselesini "incelemekle görevli özel bir komisyonun oluşturulması"ni öngörür.[46]

Harb-i Umumi ve Ermeni Mallarının Gaspı

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce tasarlanmış olan Osmanlı Ermenilerini tasfiye girişiminin ekonomik boyutu, çoğunlukla anlaşılmamış ya da en azından, İTC merkez komitesinin güttüğü en önemli maddi ve ideolojik hedeflerden ve soykırım eyleminin tetikleyici parametrelerinden biri olarak değerlendirilmemiştir. Ermeniler, mağduru oldukları gaspların II. Abdülhamid döneminde uygulandığı biçimiyle geleneksel yağmanın bir uzantısı olmadığını gayet iyi hissetmişlerdir. İçlerinden en ferasetlileri, Ermenileri mahvetmeyi ve mallarından etmeyi hedefleyen eşgüdümlü bir hareketle karşı karşıya olduklarını anlamıştır. Ancak, 1 Ekim 1914'te kapitülasyonların tek tarafı olarak kaldırılmasının doğuracağı sonuçların tamamını öngörmüş oldukları kesin değildir.[47] Resmî tarih tarafından

geleneksel olarak ülkenin kolonyal güçler karşısında ayak bağlarından kurtulma iradesinin bir göstergesi olarak sunulan söz konusu ikili anlaşmaları ilga kararı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı yatırımları ve malları her türlü hukuki korumadan yoksun bırakmış, özellikle bunların 'millileştirilmesini' kolaylaştırmıştır. İTC merkez komitesi bunu yaparak, ekonomiyi millileştirme projesinin ilk evresini hayata geçirmiş olur; ikinci evre Rum ve Ermeni mallarına el koymayı hedeflemektedir. İttihatçı hükümet bu genel strateji çerçevesinde, şahsı mallardan başka, o zamanlar 'milli varlıklar' denen, büyük kısmı İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile taşradaki episkoposluk bölgelerince yönetilen vakıf statüsündeki devredilemez malları da hedeflerler. Bu milli varlıklar arasında, en az iki kategori ayırt edilebilir: Esas olarak dükkânlar, binalar ve kiraya verilmiş topraklardan oluşan taşınmazlar ve başta 3538 kilise ve 451 manastır olmak üzere dinî yapılar.[48] Meşru sahibi İstanbul Patrikhanesi olan Ermeni anıtsal mirasının, başka bir deyişle 'kültürel varlıklar'ın ağırlığını oluşturan bu dinî yapılar, kısa bir süre sonra nöbeti Türkiye Cumhuriyeti'ne devredecek olan Osmanlı devleti hesabına gaspedilirler.

Hükümet, türü ne olursa olsun bütün Ermeni mallarına el koymak için, peş peşe düzeltmelerle, talimatname, kanun ve tatbikat nizamnamelerinden oluşan bir mevzuat geliştirir. Ermeni halkını yurtlarından söküp atmanın başlıca aracı olan Geçici Tehcir Kanunu'nun [Vakt-ı seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-u muvakkat] yayınlanmasından kısa bir süre sonra, 10 Haziran 1915 tarihli bir talimatnameyle "emval-i metruke"yi "koruma altına almak"la görevli yerel komisyonlar oluşturulur.[49] Gasp operasyonları 1915 sonbaharına kadar, yine Haziran ayı içinde valilere gönderilen gizli talimatların[50] eşlik ettiği bu basit idari tedbire dayanarak yürütülür. O halde, Ermeni mallarının yağmalanmasını idari olarak resmileştiren kanunun sonradan, yani Osmanlı Ermenilerinin büyük çoğunluğunun sürgüne gönderilmesinden sonra çıkarıldığı söylenebilir. 13/26 Eylül 1331/1915 (17 Zilkade 1333) tarihli Ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesi hakkında kanun-u muvakkat'ın,[51] başlıca görevi sevkiyatları planlamak olan Dahiliye Nezareti'ne bağlı İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından hazırlanmıştır. Bu kanun, Emval-i

Metruke komisyonları'nı kuran kanunun uygulama yönetmeliği hükmündeki, 26 Ekim/8 Kasım 1331/1915 (30 Zilhicce 1333) tarihli Ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesine mütedair 18 Zilkade 1331/1915 tarihli kanun-u muvakkatin suver-i icraiyesine mübeyyin nizamname'yle[52] tamamlanmıştır.

Nizamnamenin birinci maddesi doğrudan, "14/19 Mayıs 1331/1915 tarihli kanun-u muvakkat hükmünce ahar mahallere nakledilen" kişilere atıfta bulunur,[53] ama belli ki hükümlerinin yetersiz olduğu anlaşılan 10 Haziran 1915 tarihli talimatnameye gönderme yapmaz.

Yukarıda da dikkat çektiğimiz gibi, geçici 'emval-i metruke' kanunu ve uygulama yönetmeliği 26 Eylül ve 8 Kasım 1915'te yayımlandıklarında, sevkiyatların birinci evresi neredeyse tamamlanmıştır. Bu mevzuat avadanlığının sürmekte olan gaspları meşrulaştırmayı ve yağmalar nedeniyle açılan sayısız davayı sonlandırmayı amaçlamış olması muhtemeldir; Ermeni taşınır ve taşınmazlarının gasp edilmesi, Ermenilerin borçlu, hatta alacaklı oldukları Alman ya da Avusturya şirketlerinin menfaatlerine zarar vermek gibi bir sonuç da doğurduğundan, yabancı büyükelçiliklerden, özellikle de İttifak devletleri sefaretlerinden yükselen protestolara yanıt verme amacının güdülmüş olduğu ise daha güçlü bir ihtimaldir.[54]

Bütün bu metinlerde Ermeni halkına en ufak bir atıfta bulunulmaz. Bununla birlikte, geçici kanunun birinci maddesinde, "eşhas-ı hakikiye ve hükmiyenin terk etmiş oldukları emval ve matlubat [alacaklar] ve düyun [borçlar], bu husus için müteşekkil komisyonların her şahıs için ayrı ayrı tanzim edecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye olunur" der.[55] O halde malların 'özelleştirilmesi' gerçek ve tüzel kişileri, yani dini kurumların mülkiyetindeki vakıf denemeleri 'devredilemez' milli malları da hedef almaktadır; bu da, kanunun Ermenileri soymayı, ama bir yandan da binlerce kadim manastır ve kiliseyi kapsayan tarihsel miraslarına el koymayı hedeflediğini açık bir şekilde kanıtlar. Bununla birlikte, aynı geçici kanunun ikinci maddesine göre, "Emval-i metrukeye dair tahaddüs edecek istihkak ve sair deavide [hak ediş ve diğer davalara], defter-i hakani memurları hasım olur ve bu mallarda tasarrufun ispatında muvazaadan âri olmak şartıyla senedat-ı hakaniyenin gayri vesaik dahi

muteber tutulur.”[56] Başka bir deyişle, ‘nakledilen’ kişilerin hak arama davaları açması öngörülmektedir! Aynı madde, “Eşhas-ı mebhusenin tarih-i nakillerinden on beş gün evvelki müddet zarfında icra ettikleri muamelat-ı ferağiyede muvazaa veya gabn-i fahişin vücudu [fahiş aldatmanın varlığı], bilmuhakeme sabit olduğu takdirde, ukud-u vakıa [bu sözleşmeler] fesh ve iptal olunur” hükmüyle de hileler olabileceğini göz önünde bulundurur. Bu da, bir mülk sahibinin sürgüne çıkarılmadan önce mallarını satma hakkının olmadığı anlamına gelir. Metin üstü kapalı bir biçimde, satıcının içinde bulunduğu koşullarda mülklerini ancak ucuz bir fiyata elden çıkarabileceğini, dolayısıyla da mallara yönelik tasfiye operasyonlarından yararlanan taraf olmayı isteyen devletin menfaatlerine zarar verebileceğini söyler.

Dokuzuncu maddeye göre, vakıf malları “muhacirin nizamnamesine tevfikân [göre] muhacirine meccanen tefviz ve tevzi olunabilir [bedelsiz olarak verilebilir ve dağıtılabılır]”. [57] Başka bir deyişle, sürgüne çıkarılanların yer değiştirmesi ‘geçici’ olduğu halde, gidenlerin yerlerini muhacirlere bırakması gerekmektedir. Bu da ‘kanun koyucu’nun gözünde bu gidişlerin ‘dönüşsüz’ olduğuna işaret eder.[58]

8 Kasım 1915 tarihli uygulama nizamnamesi de dikkatli bir incelemeyi hak eder. Nizamnamede, bu malları idare etmek için her kazada kurulan komisyonların mal, vergi, tapu, nüfus ve evkaf memurlarından oluşturulacağı belirtilir. İlk maddeye göre, nakil “mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından tahriren [yazılı olarak] vuku bulacak tasdik ile taayyün ve tahakkuk eder”. [59] İkinci madde gerçek ve tüzel kişilere ait “icareteynli müsakkafat [toptan peşin olarak alınan kira ile sonradan alınacak kiraya konu olan ve üzeri damla örtülü yerler] ve müstagallat-ı vakfiye [bağ, bahçe, han, hamam gibi taşınmaz mal gelirinden ayrı, zahire, tahıl gibi irat getiren vakıf malları]” ile diğer taşınmazların “acilen” defterinin düzenlenmesini ve “ahalisinin kamilen nakli hasebiyle elyevm hâli kalmış kuraya [halkının tamamının nakli sebebiyle bugün boş kalmış olan köylere] ait defterlerin tanzimi”ni öngörür.[60] Bundan sonra, defterler “elyevm mahlul” kalmış malları tasfiye edecek “tasfiye komisyonları”na devredilir. Beşinci madde, bu komisyonların “Dahiliye Nezaretinin tayin

edeceği” bir reis ile “Adliye ve Maliye nezaretleri tarafından müntehap [seçilecek] birer azadan” oluşacağını belirtir.[61] Yedinci maddeye göre, “tasfiye mazbataları ... medyunun [borçlunun] naklinden evvelki kanuni ikametgâhının mensup olduğu hukuk mahkemesince tescil edilir”.[62] İzleyen maddeler, nakledilen kişilerden alacakları olduğunu iddia edenlerin, “menkul ve gayrimenkul emval-i metruke” üzerinde hak talebinde bulunmak için komisyon başkanlarına dilekçe verme yöntemlerini düzenler (12. Madde).[63] On altıncı madde ise, “Kiliselerde mevcut eşya ve tasavir ve kütüb-ü mukaddese [tasvirler ve kutsal kitaplar] sebt-i defter olunarak [deftere yazılarak] muhafaza edilecektir. Mekteplerle manastırların bilumum mektep levazımının hakk-ı istimalleri [kullanım hakkı] maarif idarelerine devrolunur” der.[64] On sekizinci maddeye göre, “Komisyonlar, emval-i menkulenin bil-müzayede fûruhtunda [taşınır malların açık artırmayla satışında] ... mümkün olduğu mertebe kıymet-i hakikiyeleri ile satılmasına gayret edeceklerdir”. Nihayet, 22. Madde “komisyonların muamelatı”nın “Hükümet-i Merkeziye” tarafından denetlenmesini öngörür.[65]

Öte yandan, elimizde 1915-1916 yıllarında yürütülen, dini yapıları yıkma faaliyetlerine ilişkin pek çok bilgi bulunmaktadır. Sivas Ermeni Katedrali örneğinde olduğu gibi, bu yıkımlar bazen amele taburlarındaki Ermeni askerlere yaptırılmıştır.[66]

Soykırımdan kurtululardan Mıgırđıç Muradyan’ın tanıklığına göre, Bayburt’tan ilk sürgün kafilesi 4 Haziran 1915 günü ayrılır, bunu 8 Haziran’da ikinci bir kafile, 14 Haziran 1915’te de bir üçüncüsü izler. İsmail Ağa, İbrahim Bey ve Piri Mehmed Necati Bey, 11 Haziran’dan itibaren Bayburt Surp Kristapor ve Lesonk Surp Krikor manastırlarını yıktırmaya başlar ve fırsattan istifade manastırların hazinelerini yağmalarlar.[67] Aralık 1915’te Kilikya’nın kuzeyinde bulunan Amerikalı bir kadın misyoner, “Bir Kürt bize, Şar’ın kilise binasının dinamitle kısmen tahrip edilmiş olduğuna dair gizli bilgiler getirdi” diye yazar.[68]

Katliam ve sevkiyatların hemen ertesinde yapılan bu eylemler, bazı bakımlardan, rejimin yerel nüfusa, Ermenilerin kültür mirasına ait bütün izleri kazıyıp yok etme kararını da

aldığını gösterme arzusunun açık bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Bu süreç yıllar boyu devam edecektir.

Rejim bu amaçla imparatorluğun dört bir yanında, taşınır ve taşınmaz malların envanterini çıkarmakla görevli 33 adet tasfiye komisyonu oluşturur. Sağlam Alman kaynaklarına (Deutsche Bank'ın yönetici kadroları) göre, Osmanlı Bankası sürgüne çıkarılanların hesaplarına el koymak için yetkililerle doğrudan işbirliği yapar.[69]

Mütareke ertesi: Ermeni malları geri mi verilecek, gasp mı edilecek?

1918 yılının Ekim ayının sonunda Mondros Mütarekesi imzalanır imzalanmaz, ilk iş olarak, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin yeniden açılmasını, dolayısıyla da Ermenilerin 1916 yazında hükümet tarafından feshedilen statülerinin iadesini sağlamak üzere harekete geçilir.[70] O sırada, yüz binlerce sağ kurtulanın çözüm bekleyen pek çok hayati sorunu, patrikhanenin yeniden açılması işini daha da acil hale getirmektedir. Fransa ve Britanya yüksek komiserleri Kasım 1918'de yayımladıkları bir beyanatta, Osmanlı hükümetinden, sürülen Rumların ve sağ kurtulan Ermenilerin yurtlarına geri dönmelerini sağlama yükümlülüğünü üstlenmesini ve müsadere edilen mallarının ve bankalardaki varlıklarının iadesini sağlamasını isterler.[71] Nitekim, Ermeni makamlarının ilgilenmeleri gereken ilk dosyalar, evlerine dönen sağ kurtulanların haklarının iadesi, korunmaları ve hukuki bir prosedürün başlatılmasıyla ilgilidir.

O sırada hâlâ Musul'da sürgünde olan Patrik Zaven'in dönmesini beklemeden, bir Ermeni Siyasi Heyeti kurulur. Heyet, Ocak ayında İtilaf devletlerine genel duruşunu ortaya koyan bir muhtıra sunar.[72] Muhtıradaki, Sadrazam Tevfik Paşa'nın "iyi niyet"inden şüphe edilmese de, "halihazırdaki devlet memurlarının % 80'i İttihatçı olup aynı suçlara karıştıkları" halde, mağdurların nasıl eski haklarına kavuşturulabileceği sorulur.

İtilafçı yüksek komiserlerin göreve gelmesinden sonra oluşan oldukça özel bağlamda,

Ermeniler, savaş deneyiminin iktidarın uygulamalarını değiştirmediği hissiyatındadır. Hatta, Ermeni yönetimi “hükümetin suçluları cezalandırmayacağı” kanaatindedir.[73] şu satırları yazan Spectateur d’Orient yazarı durumu gayet iyi kavramıştır: “Türkiye tarihinde ilk kez eski bir sadrazam ve eski nazırlar adalet önüne çıkarılmıştır ve bu ülkenin halkına karşı işlenen suçlardan cezalandırılma riskiyle karşı karşıyadırlar. [...] Bugün, Türkiye’nin eski yöneticileri Hıristiyanların katlini emrettikleri için kovuşturulmaktadır. Bu, imparatorluk tarihinde eşi görölmedik bir olaydır; bu ülkenin örf ve âdetlerinde derin bir değişimin kanıtıdır. Bunun sebebini nerede aramak gerekir? Bunun sebebi dünya savaşının sonucunda yatmaktadır.”[74]

Başka bir deyişle, yeni hükümeti, kamuoyunun çoğunluğunun görüşü hilafına İttihatçı yönetimi adalet önüne çıkarmaya iten, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanma olasılığıdır. İstanbul basınında çıkan yazılar, Ermeni yönetimini, Osmanlı mahkemelerinden hiçbir tazminat elde etme şansının olmadığına ikna etmiştir. Ermeni yönetimi derhal bir ‘Uluslararası Adalet Divanı’nın kurulması için çalışmaya koyulur. 6 Ocak 1919’da kamuoyuna yapılan bir açıklamada, Siyasi Heyet başkanı Dr. Krikor Tavıtyan, 6 Ocak 1919’da kamuoyuna yaptığı açıklamada, katliamların başlıca sorumluları ülkeden gitmiş olsalar da, Türk nüfusun çoğunluğunun tavrını değiştirmediğine ve tehdit oluşturmaya devam ettiğine dikkat çeker: “Özellikle vilayetlerde, iş ‘ganimet’in, yetimlerin, genç kızların ve kadınların iadesine geldiğinde aynı kötü niyeti görmekteyiz; katliamdan kurtulan enkazın tepesinde aynı tehditler asılı duruyor.”[75]

Bu arada Ermeni dinî yapılarını yıkma faaliyetleri sürmektedir. Ankara vilayetinin güneyinde, Fenese kilisesi ve okulu Temmuz 1919’da yerel Türk nüfus tarafından yıkılır. “Ayin eşyası Ahmed Hacı Saidoğlu adındaki Türk tarafından çalınmıştır.”[76] Kasım 1919’da, oradan pek uzak olmayan bir yerde, silahlı çeteler Tomarza’daki kiliselerden birine saldırır, ardından Kayseri’deki Ermeni evlerini yıkarlar; bu evlerden geriye kalanlar “yakacak odun olarak kullanılır”. [77]

Amiral Calthrope hızla harekete geçerek, sığınmacılardan sorumlu bir Rum-Ermeni komitesi oluşturmuştur;[78] İnsanlığa karşı suç işleyenleri tespit etme, tutuklama ve mahkemeye sevk etme çabalarında amirale yardımcı olmakla da görevli olan bu komitede Ermenileri Dr. Krikor Tavityan temsil etmektedir.[79] Ama doğrudan Ermeni Siyasi Heyeti'nin otoritesi altında olan, Arşag Alboyacıyan (1879-1962) başkanlığındaki Enformasyon Bürosu'nun (Değegadu Tivan) kurulması için Patrik Zaven'in 19 Şubat 1919'da ülkeye geri dönmesini beklemek gerekecektir[80] Zaven Yeğyayan, şehirde, yetkililerin "İstanbuluların dinî ve milli hislerini rencide edecek türden"[81] diye nitelendirdikleri bir ortamda, büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır.

Patrikhanenin ele alması gereken ve bizi burada özellikle ilgilendiren ikinci çetrefil dosya, soykırım esnasında gasp edilen malların iadesiyle ilgilidir. Bu dosya, Ermeni nüfusun uğradığı maddi zararların tazmini sorusunu gündeme getirmektedir. Başka bir deyişle, başta Jön Türk hareketiyle bağlantılı çevrelere çıkar sağlamış olan, Ermeni mallarının transferi ve 'milli ekonomi'nin inşası başlıklarının yeniden tartışmaya açılması söz konusudur. İlk girişim, elbette, bu mallara el konmasını yasallaştırmış olan 26 Eylül 1915 tarihli Emval-i Metruke Kanunu'nun yürürlükten kaldırılmasını sağlamaya yönelik olur.[82] İngilizler tarafından tayin edilen Ermeni-Rum komitesinin temsilcilerinin de yer aldığı bir karma komisyon, Şubat 1919'da Osmanlı hükümetine, Eylül 1915'te çıkarılan kanunun yürürlükten kaldırılmasını ve devletin ya da özel şahısların kanunsuz olarak ellerinde tuttukları malları geri alma işinin düzenlenmesini öngören bir proje sunar.[83] Böylesi bir girişimin, özellikle muhacirlerin Ermeni evlerine yerleştirildikleri bölgelerde doğurduğu sorunları ve söz konusu malların geri alınması ihtimalinin, bunları ellerinde tutan başıca unsurlar olan yerel ileri gelenler ile aşiret reislerinin birleşmesinde büyük bir payı olduğunu tahayyül etmek zor değildir. Soykırımdan kurtulup evlerine dönmekte olanları hedef alan cinayetlerin ve tehditlerin öncelikli olarak ekonomik saiklere dayandığına kuşku yoktur. Emval-i Metruke Kanunu'nun kaldırılması, yerel elitlerin üzerine gidileceği, kesinkes edinilmiş olduğu düşünülen malların yeniden tartışma konusu edileceği ve bu çevrelerde genel bir yaygaranın kopacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, soykırım kurtulanlarını hoşnut etmek, Osmanlı

hükümeti açısından son derece tehlikeli bir girişimdir. Hükümet, sağ kurtulanların imparatorluğun dört bir yanındaki mallarını geri almalarına imkân verecek kanunu onaylamaktan titizlikle kaçınır; bir yandan iyi niyet gösterilerinde bulunurken, diğer yandan kararı sürekli erteleyerek[84] hem Ermenileri hem de Rumları çileden çıkarır. Patrikhane Siyasi Heyeti, Temmuz 1919'da hükümete, meşru sahibi İstanbul Ermeni Patrikhanesi olan, prensipte devredilemez 'milli varlıklar', yani gayrimenkulleriyle birlikte 2500'den fazla kilise, 400 manastır, 2000 eğitim kurumu, araziler ve gelir getiren binalarla[85] ilgili resmî bir nota vererek, soykırımdan kurtulup başkentte toplananların memleketlerine dönmesi için ihtiyaç duyulan muazzam masrafın karşılanması için yardım sağlanmasını ve savaş sırasında müsadere edilen milli vakıf mallarının gelirlerinin ödenmesini talep eder. Patrik Zaven'e göre, heyet Babiali'den hiçbir zaman yanıt alamamıştır.[86]

Elde bir kanun olmayınca, Patrikhane, mallarını kendi imkânlarıyla geri almaya çalışır. Vilayetlerde olduğu gibi İstanbul'da da hâlâ Ermeni mallarının istiflenmiş olduğu depolar bulunduğu öğrenilince, bunları geri almak için 'kanunsuz' yöntemlere başvurmakta duraksamaz. Ama şahsi malların iadesi için açılan davaları kazanmayı asla başaramaz.[87] İttifak Devletleri'nin, İttihatçı-Kemalist hareketin büyümesini teşvik etmemek ve toplumsal barışı sağlamak için konuya belli bir ihtiyatla yaklaştıklarını da belirtmek gerekir.

Enformasyon Bürosu'nun bir raporu, İstanbul, Kapalıçarşı, Kürkçü Han, Kat 1, n° 5 ve 6'da bulunan Emval-i Metruke Merkez Komisyonu deposunda, mütarekeden sonra bile, bazıları açılmamış otuz kadar "sahipsiz" çelik kasanın bulunduğuna dikkat çeker. Hanın birinci katına, savaş yağmalarının mahsulü olan antika eşyalar, kadim elyazmaları, ayin kapları da istiflenmiştir.[88] Yetkililer bir yılı aşkın bir süre boyunca ayak sürüdükten sonra, Patrikhanenin son bir şikâyeti üzerine[89] 8/21 Ocak 1920'de nihayet 33 maddeden oluşan Ahar Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın 17 Zilkade 1733 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname'yi çıkarırlar.[90] Kararnamenin menkul mallarla ilgili maddeleri bir tür soykırım sonrası rehber kitap niteliğindedir. Lakin kararnamenin hükümleri, karma Ermeni-Rum Komitesi'nin 1919 Şubat'ından itibaren

formüle ettiği taleplere cevap vermekten uzaktır. Komitenin, kararname metninde yer almasını teklif ettiği maddeler şunlardır:

“Madde 1. Sürgüne çıkarılan bir Ermeni tarafından verilmiş her tür ibra belgesi ya da makbuz, menkul mallarından yaptığı her tür feragat, tehcir sırasında veya bir önceki ay verilmiş ve yapılmış ise hükümsüzdür.”

“Madde 2. Sürgüne çıkarılan her Ermeni ve ölümü halinde mirasçısı, mülki idare ya da özel bir komisyon tarafından şu ya da bu şekilde elinden alınmış olan taşınmaz malının iadesi için, bu malı elinde bulundurana karşı, mülki idareye ya da komisyona yaptığı ödeme için rücu hakkı saklı kalmak koşuluyla, hak talebinde bulunabilir.”

“Madde 3. Sürgüne çıkarılan her Ermeni'nin ve ölümü halinde mirasçısının hükümetten, taşınır mallarının özel komisyonlar tarafından satışı nedeniyle uğradığı her türlü zarar ziyanın tazmin edilmesini talep edebileceği kabul edilir. Mahallin hukuk mahkemesi başkanı, belediye başkanı ve Ermeni Patrikhanesi'nin bir temsilcisinden oluşan bir komisyon, hak talebinde bulunan kişinin elinden alınmış olan eşyanın fiyatını takdir edecektir.”

“Madde 4. Memurlar tarafından 1., 2. ve 3. maddelerdeki talimatlara aykırı her tür hareket için 500 Osmanlı Lirası para ve iki yıl hapis cezası verilebilecektir.”[91]

Kararname metni Maliye Nezareti tarafından vilayet yetkililerine gönderilmiştir,[92] ancak merkezî iktidarın otoritesini çoktan Kemalist harekete devrettiği bölgelerde ve başta Doğu vilayetleri olmak üzere pek çok vilayette, soykırımdan kurtulup eski makamına geçmiş, herhangi bir şey talep edebilecek, milli malları ve diğer vakıfları geri alabilecek durumda olan herhangi bir sivil ya da dinî otorite bulunmadığından, hiçbir zaman uygulanmamıştır.

Daha genel olarak bakıldığında, bu kararname Ermeni mallarının savaş sırasında yetkililerin rızasıyla gerçekleşmiş olan ‘satışlar’ını tasdik eder ve hâlâ hayatta iseler, bu malların meşru

sahipleri ya da mirasçıları için mali bir telafi, bir ‘zarar ziyan telafisi’ öngörür; bir şekilde, Küçük Asya’daki Ermeni varlığının kesin olarak imha edildiğini onaylar.

Sevr Antlaşması’na ‘emval-i metruke’yle ilgili özel bir maddenin koyulmasını zorunlu kılan, bu kararnamenin uygulanmaması olmuştur.[93]

Dahası bu kararname, tüm sınırlılıklarına rağmen, Mustafa Kemal liderliğindeki Ankara hükümetinin 20 Nisan 1922’de yaptığı bir ilk oylamayla,[94] sonra da meclisin aynı yılın 14 Eylül günü aldığı bir kararla[95] kesin bir biçimde ret ve mahkûm edilir.

Kemalist rejim iktidara iyice yerleştikten sonra, 15 Nisan 1923’te ‘emval-i metruke’yle ilgili yeni bir kanun da çıkarır. 26 Eylül 1915 tarihli kanuna dayanan bu yeni metin, gene de bunun birkaç maddesini değiştirerek 20 Nisan 1922 tarihli geçici kanunu yürürlükten kaldırır.[96] Önemli değişiklikler arasında, başlangıçta Evkaf-ı Hümayun ve Maliye nezaretlerine tescil ettirilmiş olan vakıf mallarıyla ilgili yeni hükümlere dikkat çekmek gerekir. Bu mallar tasfiye edildikten sonra, gelirleri “ahar mahallere nakledilen eşhas namına” Hazine’ye devredilmiştir. Yeni hükümlere göre, bu mallar üzerinde hak iddiasında bulunanlardan Türkiye’de ikamet edenlerin, kanunun yürürlük tarihinden itibaren dört, yabancı ülkelerde bulunanlar, altı ay içinde müracaat ederek, alacaklarını kayıt ve kabul ettirmeleri gerekmektedir.[97]

Bununla birlikte, Türkiye’yi resmen tanıyan, bu vesileyle de tanınmış olan azınlıkların statüsünü düzenleyen Lozan Antlaşması, Ankara hükümetini, peş peşe çıkarılan ‘emval-i metruke’ kanunlarının bazı hükümlerini gözden geçirmeye mecbur eder, zira bu hükümler Türkiye tarafından imzalanan antlaşmanın şartlarına uymamaktadır.[98] Türk devleti, antlaşma hükümleri doğrultusunda mülkleri meşru sahiplerine koşulsuz şartsız iade etmekle mükellef kılınmıştır. Kemalist iktidar bu konudaki yükümlülüklerini yerine getirmek için çok sayıda istisnai kararname ve kanun çıkarır. Ama fiiliyatta, bilhassa ülke dışında yerleşik gayrimüslimlerin mallarını iade etmeyi kabul etmez.

İlk kararname 5 Şubat 1925'te çıkarılır. Buna göre, Lozan Antlaşması'nın imzalandığı tarihten sonra gitmiş olanların mallarına müdahale edilmeyecektir.[99] 15 Temmuz 1925 tarihli ikinci kararname, "kayıp kişiler" in bankalarda mevcut mevduatlarına konulan haczin kaldırılması ve sahiplerine iadesi hakkındadır.[100]

O halde, Lozan Antlaşması'nın 'emval-i metruke'nin statüsünü biraz değiştirerek sistemde hukuki bir gedik açtığı söylenebilir. En önemli kanun metni, 26 Eylül 1915 ve 20 Nisan 1923 tarihli kanunların hükümlerini değiştiren, 13 Haziran 1926 tarihli talimatnamedir. Metinde, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından önce terk edildikleri resmen öğrenilmişse, devletin emval-i metrukeye el koymasının icap ettiği, ama durum antlaşmanın imzalanmasından sonra öğrenilmişse malların kanuni sahiplerine iade ve teslim edileceği, sahiplerinin bulunamaması halinde ise sahipleri "adına" hükümetçe idare edileceği belirtilir.

Talimatname, taşınmaz malları muhacirlere verilmiş mülk sahiplerinin zararlarının tazmin edilmesini de öngörür.[101] Uluslararası hükümlere uymayı amaçlayan bu talimatname, taşınmaz malların ağırlıklı bölümüne Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından çok önce el konmuş olduğu düşünüldüğünde, hukukun tuhaf bir şekilde geriye dönük olarak kullanımıyla, bir şekilde oldubittiği tasdik eder.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 'emlak-ı metruke' kanunlarından birinin görüşüldüğü 15 Nisan 1923 tarihli oturum tutanakları, vakıf mallarının kaderi konusunda ilginç bir bilgi verir. Taşınmaz malların onda birinin hâlâ devletin elinde olduğu öğrenildikten sonra, sadece Vakıflar Müdürlüğü'ne teslim edilmiş malların değerinin 500 milyon Osmanlı Lirası olduğu tahmin edilir.[102]

Ü. Üngör ve M. Polatel'in gayet isabetli bir şekilde dikkat çektikleri gibi, bu meblağ, 1923 yılı devlet bütçesini oluşturan 111, 3 milyon Osmanlı Lirası'yla karşılaştırıldığında,[103] Türk devletinin Birinci Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde kendi azınlıklarına karşı yürüttüğü olağanüstü soygunun büyüklüğünü gösterir.

Nitekim, 1920'li yıllarda yetkililerin üstesinden gelmeleri gereken başlıca sorun, 'metruke' olarak sınıflandırılan taşınmaz malların % 70-80'inin, elinde bir tapu senedi bulunan meşru sahiplerinin olmaması olur. Başvekil İsmet İnönü'yü, başlığı kendini ele veren "Tapu Daireleri Haricinde Elden Ele Geçen Emval-i Gayrimenkulenin Tapu Senedine Raptı Hakkında Kanun Layihası"nın ardından, 13 Haziran 1926 Talimatnamesi'ni çıkarmaya yönelten de bu olmuş olmalıdır.[104] O halde, mevzuatın böyle tekrar tekrar 'tadil edilmesi'nin arkasında yatan başlıca saik, herhangi bir malı meşru sahiplerine iade etmekten çok, söz konusu Ermeni mallarından yararlananların durumunu düzenlemektir.

Nevzat Onaran, ayrıca, "on beş senedir boş kabul edilen" Ermeni taşınmazlarının, "on sene ve daha ziyade temellük ve tasarruf" ettiklerini ispatlamaları koşuluyla, talepte bulunan kişilere devrini yasallaştırmayı hedefleyen 2 Haziran 1929 ve 19 Mart 1931'de kabul edilmiş başka kanunlara da değinir.[105]

Milli varlıklar, özellikle de anıtsal kültür mirası ise, sadece zamanın değil, Ermeni varlığının izlerini yok etmeyi amaçlayan aralıksız bir politikanın saldırısına maruz kalmaya devam ederler. Talin Suciyan Türkiye'de soykırım sonrası Ermeni deneyimi üzerine dikkat çekici çalışmasında, çoğunlukla arızı olaylar olarak sunulan, içlerinde dini yapıların da bulunduğu bazı yıkım faaliyetlerine işaret eder. Örneğin, 1939'da, 500 kilometre mesafedeki Erzincan'da meydana gelen depremden ağır hasar gördüğü gerekçesiyle yıkılan Ordu kilisesinin hikâyesini aktarır. Bir tanık, yerel yetkililerin kiliseyi kanuni yollardan yıkabilmek için, durumunun tehlike arz ettiğine dair uydurma bir rapor hazırlayarak, hâlâ şehirde yaşamakta olan on-on beş Ermeni aileyi ibadethanelerinden ve papazlarından da mahrum ettiklerini belirtir.[106]

Öte yandan, merkezi yetkililer 24 Nisan 1947'de Kayseri ve çevresindeki üç kilise ile bunlara bağlı mülkleri, yani toplamda 300 adet taşınmazı açık artırma ile satma girişiminde bulunurlar.[107] Söz konusu mülkler, Ermeni okulunun arazisiyle birlikte Talas Kilisesi, Muncusun kilisesi, 'Lise Meydanı'ndaki Kayseri Kilisesi ile bitişiğindeki eğitim

kurumudur.[108]

Sivas kilisesi de 1950’de yıkılmıştır. Günlük Marmara gazetesi, artık kullanılmayan ve yıllarca ordunun işgali altında kalan kilisenin, kötü durumda olduğu gerekçesiyle dinamitlendiğini aktarır. Hâlâ kentte yerleşik Ermeniler yapıyı onartmalarına izin verilmesi için araya girmeye çalışırlar, ama kilise binası askeri bölgeye alındığından, yıkım işlemi tamamlanır.[109]

Tokat kilisesi de 1940’larda benzer bir kaderi paylaşır.[110] Van Gölü’ndeki Ağtamar Adası’nda bulunan manastırın hizmet binaları ve ruhban okulu da 1951’de dinamitlenmiştir; bugün restore edilmiş olan 10. yüzyıldan kalma kilise ise aynı kaderi paylaşmaktan belki de, sonradan ünlü bir yazar olacak genç gazeteci Yaşar Kemal’in o sırada bölgede bulunması sayesinde kurtulmuştur. Yaşar Kemal yıkımı durdurmak için, çalıştığı Cumhuriyet gazetesinin başyazarı Nadir Nadi’nin devreye girmesini sağlamıştır.[111]

Jön Türk rejimi ile Kemalist rejim arasındaki ideolojik ve siyasi süreklilik, burada bizi meşgul eden konu açısından büyük ölçüde kanıtlanmıştır.

1936’dan önce edinilen vakıf mallarının sahiplerine iadesini, sahiplerinin bulunamaması halinde de müsaderesini öngören kanun, ancak 2011 yazında yürürlükten kaldırılmıştır. Kanun hükmündeki kararname, Türk devleti tarafından usulsüz biçimde edinilmiş olan malların satılmış olmaları halinde, bunların meşru sahiplerinin 1920’lerde kullanılan formülle, zarar ve ziyanının telafi edilmesini öngörür. Kararname o tarihten beri yürürlükte, ancak çok az mülkün maddi olarak eski sahiplerine iade edileceği, mülklerin asıl sahiplerinin en iyi ihtimalle bir ‘zarar ziyan telafisi’yle yetinmek zorunda kalacakları şimdiden bellidir. Bu kanun elbette ki Avrupa Birliği’nin taleplerine, belki de daha da çok, Türk devletinin bu son yıllarda Lahey Uluslararası Ceza Mahkemesi’nde kaybettiği sayısız davaya karşılık vermektedir.

AKP hükümetinin bir süre ortaya koyduğu görelî açılım politikası, bazı güvenlik konularında hâlâ Genelkurmay'a bağımlı olduğu gerçeğinin üzerini örtmemelidir. Yüksek rütbeli askerler ve bakanlardan oluşan Milli Güvenlik Kurulu üyesi Seferberlik ve Savaş Hazırlıkları Planlama Daire Başkanı Tuğgeneral Tayyar Elmas, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'ne gönderdiği, müdürlükçe bilgisayar ortamına aktarılan ve resmi bir internet sitesinde kullanıma açılma aşamasında bulunan Osmanlı dönemine ait tapu kayıtları hakkındaki 26 Ağustos 2005 tarihli bir yazıyı, kurulun dikkatine sunmuştur.

Yazıda şu satırlar yer almaktadır: “Osmanlı Devleti dönemine ait söz konusu defterlerin içerdiği bilgilerin etnik ve siyasi (asılsız soykırım, Osmanlı Vakıfları mülkiyet iddiaları ve benzeri) istismara malzeme olabileceği ve ülkemizin içinde bulunduğu koşullar dikkate alındığında, kısmen ya da tamamen çoğaltılarak dağıtılmamalarının, genel arşiv çalışması yapılan merkezlere devredilmemelerinin, dolayısıyla buldukları Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nde muhafaza edilmelerinin ve kullanılmasının ülke menfaatleri açısından sınırlı tutulmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.”[112] Başka bir deyişle, ister vakıf denen milli varlıklar olsun ister şahsi mülkler, 1915'te yağmalanan Ermeni mallarının, sahiplerinin isimleriyle birlikte eksiksiz bir envanterinin çıkarılmasını sağlayacak olan, eski Osmanlı toprakları üzerindeki taşınmaz malların sahiplerinin sistemli bir dökümünü sunan Birinci Dünya Savaşı öncesine ait bu kadastro kayıtlarının yayınlanmasına yasak getirilmiştir.

Türkçeye çeviren: Renan Akman

Dipnotlar:

[1] Hüseyin Hatemi, “Cemaat Vakıfları Konusunda Düşünceler”, Prof. Dr. Ergun Özsunay'a Armağan içinde, Vedat Kitapçılık, İstanbul, 2004, s. 803, aktaran Hrant Dink Vakfı, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukukunda Vakıf Sistemi ve Gayrimüslimler”, 2012 Beyanname: İstanbul Ermeni Vakıflarının El Konan Mülkleri içinde, <https://istanbulermenivakiflari.org/tr/azinlik-vakiflari/hukuki-ve-tarihsel-surec/6#imparator>

[2] Կտակի, նուէրի եւ վազֆի վերաբերեալ ինչ ինչ օրինական ընդհանուր տրամադրութիւնք, (Gıdagi, niveri yev vakfi veraperyal inç inç orinagan ınthanur dramatrutyunk) [Vasiyetle bırakılan miras, hibe ve vakıf hakkında genel kanuni usuller], İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Nisan 1893, s. 6.

[3] a.g.y., s. 6-8, Madde 7.

[4] a.g.y., s. 8-10, Madde 11.

[5] a.g.y., s. 12.

[6] a.g.y., s. 16.

[7] Ermeni Patrikhanesi'nin idari organlarına genel bir bakış için bkz. Raymond Kévorkian ve Paul Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris, Arhis, 1992, s.7-10. [Türkçe basımı: 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, çev. Mayda Saris, İstanbul, Aras, 2012].

[8] Malların idaresinden sorumlu olan bu komisyon (Avantits Tivan) “taşınır ve taşınmaz milli varlıklar”ın kayıtlarını güncellemekle ve ilgili gelirlerin Patrikhane tahsildarları tarafından toplanmasını sağlamakla görevlidir. Bkz. Statut de l'administration du patriarcat, présenté à la chambre nationale le 20 mars 1913, İstanbul, Patrikhane, 1913, Madde 15, paragraf 2, s. 7).

[9] Համարատողութիւն Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Վանօրէից, 1872-1874 ամիս (Hamaradivutyun Azkayin Getronagan Varçutyun Vanoreits, 1872-1874 amin) [Manastırlar Merkez Kurulu'nun Raporu], İstanbul Ermeni Patrikhanesi, 1874.

[10] Aynı raporda, artık faaliyette olmayan ya da harap durumda olanlar hariç, 160 adet faal

manastırın ve başrahiplerinin adlarının listesi verilir (a.g.y., s. 32-34).

[11] a.g.y., s. 2.

[12] Տեղեկագիր Համարատուութեան Տնտեսական Խորհրդոյ, 1872 (Değegakir Hamaradvutyán Dındesagan Khorhırto, 1872) [Maliye kurulunun hesaplarla ilgili raporu, 1872], İstanbul, Patrikhane yayını, 1872, s. 2.

[13] a.g.y., s. 32.

[14] Vakıf malları kapsamına giren tarım toprakları, meralar, değirmenler, preshaneler, evler, dükkânlar ve diğer yüzlerce taşınmazın dökümü için bkz. a.g.y., s. 10-31.

[15] a.g.y., s. 32-34.

[16] a.g.y., s. 34.

[17] ‘Muvazaa’, taraflardan her birinin, üçüncü bir tarafın yardımına başvurmayı kabul ettiği, önceden düzenlenmiş bir sözleşmeye verilen addır. Setrak Davuthan, tebliğ (başlık belirtilmemiş), Cemaat Vakıfları, Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri içinde, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 13.

[18] a.g.y., s. 52-53’te yer alan tablo.

[19] Manastırlar Merkez Kurulu’nun raporu, 1872-1874, a.g.y., s. 10.

[20] a.g.y., s. 11.

[21] a.g.y.

[22] Maliye kurulunun hesaplarla ilgili raporu, a.g.y., s. 36.

[23] a.g.y., s. 39.

[24] a.g.y.

[25] Kemal Karpat, çoğunluğunu Çerkeslerin oluşturduğu bu Kafkasyalıların 2 milyonunun 1855-1866 arasında, yarım milyonunun da 1879'dan sonra Türkiye'ye göç ettiği tahmininde bulunur. Bkz. Kemal Karpat, Ottoman Population, 1830-1914: Demographie and Social Characteristics, Madison: University of Wisconsin Press, 1985, s. 69'da [Türkçe baskı: Osmanlı Nüfusu 1830-1914. İstanbul: Timaş, 2010].

[26] Janet Klein, Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914, doktora tezi, Princeton, 2002, s. 5. [Türkçe baskı: Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri. Çeviri: Renan Akman. İstanbul: İletişim, 2013].

[27] Klein, a.g.y., s. 6.

[28] Klein, a.g.y., s. 272-73.

[29] Տեղեկագիր Հողային Գրամատակ Յանձնաժողովի (Değegakir Hoğayin Kravmants Hantznajoğovo) [Gasp Edilen Topraklar Komisyonu'nun Raporu], Cilt 1, İstanbul: Ermeni Patrikhanesi, 1910, s. 3 ve yayımlanan dört ciltlik özeti (İstanbul, 1910-1912) ; Տեղեկագիր համարատուութեան, 1912-1914 (Değegakir Hamaradıvutyán, 1912-1914) [Faaliyet Raporu, 1912-1914], İstanbul: Ermeni Patrikhanesi, 1914, s. 101 vd.

[30] Köylerin toptan gasp edildiği pek çok örnek için bkz. a.g.y., s. 28-290.

[31] Van'daki Büyük Britanya konsolosunun raporu, Williams'tan Currie'ye, no 10, Van, 12 Mart 1897: P.R.O, F.O. 424/191, FO 195/1985.

[32] Klein, a.g.y., s. 288; Bitlis, 25 Temmuz 1910: P.R.O, F.O. 424/224.

[33] a.g.y., s. 289.

[34] Ատենազրուբիւն Ազգային Ժողովոյ, Վերաբացում 1908-1909 Նստաշրջանի (Adenakrutyun Askayin Joğovo, Verapatsum 1908-1909 Nısdasırcanı) [Milli Meclis Tutanakları, 1908-1909 Oturumunun Açılışı], İstanbul, 1909, s. 39 ve 49-54.

[35] a.g.y., s. 55.

[36] a.g.y., s. 57.

[37] Dikran Mesrob Kaligian, The Armenian Revolutionary Federation under Ottoman Constitutional Rule, 1908-1914, doktora tezi, Boston College, 2003, s. 50.

[38] Klein, a.g.y., III. Bölüm, s. 191-255, özellikle s. 214. Bunlar olurken, İTC aşiret reislerini ve ileri gelenleri rejimi desteklemeye teşvik etmeleri için bölgeye özel temsilciler yollamaktadır.

[39] Bu tür sonuçsuz girişimlere genel bir bakış için bkz. Տեղեկագիր Համարատուութեան, 1912-1914 (Değegakir Hamaradıutyán, 1912-1914) [Hesap Denetim Raporu, 1912-1914], İstanbul, Patrikhane, 1914, s. 101 vd.

[40] a.g.y., s. 101-102.

[41] Տեղեկագիր Հողային Գրամանց Յանձնաժողովոյ (Değegakir Hoğayin

Kravmants Hantznaçoğovo) [Gasp Edilen Topraklar Komisyonu'nun Raporu], Cilt I, İstanbul, Patrikhane, 1910, s. 3. Komisyon 1 Kasım 1910'da oluşturulmuştur.

[42] a.g.y., İstanbul, Patrikhane, 1910-1912.

[43] 6 Mart 1913 günü Takvim-i Vekayi'de yayımlanan 1 Mart 1913 tarihli Kanun Hükmünde Kararname. 1912'de liberal hükümet tarafından bir kanun tasarısı hazırlanmış, ancak Birinci Balkan Harbi nedeniyle yürürlüğe girememiş, nihayet Mart 1913'te Mahmud Şevket Paşa hükümetinin kararıyla onaylanmıştır.

[44] Osmanlı Adliye ve Mezahib Nezareti'nin talebi üzerine 1912/1913'te İstanbul Patrikhanesi'nce yürütülen milli malları tescil ettirme çalışması: A. Safrastyan, "Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի Արդարադատութեան եւ Դաւանանքների Միևիստրութեան ներկայացուած հայկական եկեղեցիների եւ վանքերի ցուցակները եւ թագրիրներ, 1912-1913" ("Gosdantnubolsi Hayots Badriarkarani goğmits Turkiayi Artaratadutyanyan yev Tavananki Minisdrutyan nergayatsvadz haygagan yegeğetsineri yev vankeri tsutsagneri yev takrirner, 1912-1913") ["İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından Türkiye Adliye ve Mezahib Nezareti'ne sunulan takrirler ve Ermeni kilise ve manastırlarının listeleri"], Eçmiyadzin 1 (1965)- 6 (1966).

[45] Tutanaklar... 3 Mayıs 1913 oturumu, a.g.y., s. 3 vd ve 17 Mayıs 1913 oturumu, İsteyan Karayan'ın konuşması, s. 49 vd. Ayrıca bkz. AMAE [Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri], siyasi yazışmalar Türkiye, n. s., Cilt 85, 86, 87. Örneğin, Fransa büyükelçisinin 10 Mayıs 1913'te bakanına yazdığı bir mektupta şu satırlar yer alır: "Hacin'de, Sis'te söylentiler çıktı; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özel temsilcisi olduğu söylenen esrarengiz şahıslar Müslüman ileri gelenlerle gizli toplantılar yapıyor ve Ermenilerin 1896'da, 1909'da kendilerini savunmaya çalıştıkları köyleri dolaşıyorlarmış... Sonuçta, Doğu Anadolu'nun her yerinde Hıristiyan nüfus dehşet içinde yaşıyor. Patrikhanenin takrirleri ve konsoloslarımızın

raporları Ermenistan'da hüküm süren genel huzursuzluğu tarif konusunda uyuşuyor" (Cilt 87, s. 21 vd). Konsolosluk yazışmalarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden nüfuzlu kişilerin yerel ahaliyi Ermenilere, Rumlara ve Asuri-Keldanilere karşı galeyana getirmeyi hedefleyen kışkırtıcı sözlere, Ermeni vilayetlerinin durumunu "huzursuzluk" olarak niteleyen örtmecedan çok daha sık rastlanır (özellikle bkz. Cilt 87, s. 31, 69).

[46] Les réformes arméniennes et l'intégrité de la Turquie d'Asie, İstanbul, 22 Mart 1913, dört sayfa; Les réformes arméniennes et les populations musulmanes: les émigrants (mohadjirs) dans les provinces arméniennes, İstanbul, 5 Mayıs 1913; Les réformes arméniennes et le contrôle européen, İstanbul, 14 Haziran 1913, dört sayfa.

[47] "İmtiyazat-ı Ecnebiyenin (Kapitülasyon) İlgası Hakkında İrade-i Seniyye", Takvim-i Vekayi, sayı 1938, 17 Eylül 1914. Bu kararın müttefik Almanya ve Avusturya-Macaristan'la doğurduğu sorunlar konusunda bkz. Frank Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918*, Ithaca ve Londra, 1970, s. 77 ve 165.

[48] İstanbul Patrikhanesi Arşivleri/Nubar Kütüphanesi, DOR 3/1-3/3, kilise ve manastır sayılarındaki eksikler, patrikhanenin 1912/1913'te Osmanlı Adliye ve Mezahib Nezareti'nin talebi üzerine gerçekleştirdiği sayım sayesinde tamamlanmıştır: A. Safrastyan, "... takrirler ve Ermeni kilise ve manastırlarının listeleri", a.g.y.

[49] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, n° 81 (Aralık 1982), belge 1832.

[50] Bu gizli talimatların bir örneği için bkz. BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası 198/163.

[51] Orijinali: Takvim-i Vekayi, sayı 2303, 14 Eylül 1915, s. 1-7; Ermenicesi: günümüzde Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivleri'nde saklanmakta olan İstanbul Ermeni Patrikhanesi Arşivleri (bundan sonra İPA/KPA olarak anılacaktır), t 177-179, Patrikhane Enformasyon

Bürosu; Fransızcası: 2 Nisan 1923'te, La Législation turque, Ek B'de yayımlanmıştır, İstanbul, édition Rizzo & Son, s. 1-6 (Service Historique de l'Armée de Terre [Vincennes] arşivleri, seri E, karton 320, Turquie, 260, ff. 49-51v°'de saklanmaktadır).

[52] Orijinali: Takvim-i Vekayi, sayı 2343, 28 Ekim 1915, 25 madde halinde; İPA/KPA, L 205, Patrikhane Enformasyon Bürosu; Fransızcası: 2 Nisan 1923'te, La Législation turque, Ek B'de yayımlanmıştır, İstanbul, édition Rizzo & Son, s. 7-15 (Service Historique de l'Armée de Terre [Vincennes] arşivleri, seri E, karton 320, Turquie, 260, ff. 49-51v°'de saklanmaktadır). Dadrian, Histoire du Génocide Arménien. Conflits Nationaux des Balkans au Caucase. Paris: Editions Stock, 1996, s. 361'de [Türkçe baskı: Ermeni Soykırımı Tarihi. Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma. Çeviri: Ali Çakıroğlu. İstanbul: Belge, 2008] adını vermediği hatalı bir kaynağa dayanarak, 26 Eylül tarihli tamamlayıcı bir kanundan söz eder.

[53] Orijinali: Takvim-i Vekayi, sayı 2189, 19 Mayıs/1 Haziran 1915/2 Muharrem 1333.

[54] Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma içinde, Erik-Jan Zürcher (der.), İstanbul, İletişim, 2005, s. 137-38. Yazar bu kanunun, Ermeni mallarının gasp edilmesi sonucunda Almanların çıkarlarının zedelenmesi üzerine, 13 Eylül 1915'te Bâb-ı Âli'ye verilen bir protesto notasını yanıtlamak için, Talat Paşa'nın isteği üzerine çıkarıldığını bile ileri sürer.

[55] Orijinali: Takvim-i Vekayi, sayı 2303, 14 Eylül 1915, s. 1. Fransızcası: 2 Nisan 1923'te, La Législation turque, Ek B'de yayımlanmıştır, İstanbul, édition Rizzo & Son, s. 3.

[56] a.g.y.

[57] a.g.y., s. 6.

[58] a.g.y., s. 6. Metin, Sultan Mehmed Reşad'ın yanı sıra "Sadrazam Mehmed Said [Halim], Dahiliye Nazırı Talat, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hayri, Adliye Nazırı İbrahim" tarafından imzalanmıştır.

[59] a.g.y., s. 7.

[60] a.g.y., s. 7-8.

[61] a.g.y., s. 9.

[62] a.g.y., s. 10.

[63] a.g.y., s. 11.

[64] a.g.y., s. 13.

[65] a.g.y., s. 14. Bu uygulama talimatnamesi de, kanunla ilgili nazırların yanı sıra, Enver (Harb), Halil (Hariciye), Ahmed Şükrü (Maarif), Abbas (Nafia) ve Ahmed Nesimi (Ticaret ve Ziraat) tarafından da imzalanmıştır.

[66] Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, Londra ve New York, IB Tauris, 2011, s. 444-445. [Türkçe basımı: *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İstanbul, İletişim, 2015].

[67] a.g.y., s. 369.

[68] Haçin [AF]. "Hacin'de ikamet eden bir yabancının [Miss Edith M. Cold], 16 Aralık 1917 tarihli tanıklığı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır", James Bryce (Vikont), *Le traitement des Arméniens dans l'Empire ottoman (1915-1916)*

içinde, Arnold Toynbee (der.), 2. Baskı, tıpkıbasım, Paris, 1987, belge 56, s. 424-32 [Türkçe basımı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916, çev. Ayşe Günaysu, İstanbul, Gomidas Enstitüsü, 2009].

[69] PAAA, Botschaft Konstantinopel 98, Bl. 1-3, Deutsche Bank'ın İstanbul şubesinde Alman Sefareti'ne, 17 Kasım 1915; Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, Confiscation and Destruction. The Young Turk Seizure of Armenian Property, Londra-New York, Continuum, 2011.

[70] Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, a.g.y., s. 691-93; Takvim-i Vekayi, sayı 2611, 28 Temmuz [10 Ağustos] 1916, s. 1-5.

[71] İPA/KPA, Patrikhane Enformasyon Bürosu, 7 368.

[72] La Renaissance, sayı 50, 29 Ocak 1919 Çarşamba.

[73] a.g.y.

[74] Spectateur d'Orient, n° 116, 29 Nisan 1919, "Le procès de l'Union et Progrès" ["İttihat ve Terakki Davası"].

[75] La Renaissance, n° 43, 22 Ocak 1919 Çarşamba.

[76] İPA/KPA, 4 759-766, "Ermenilere yapılan zulüm. Ankara vilayeti Ermeni nüfusu", özellikle de 4 766.

[77] İPA/KPA, İstanbul Ermeni Patrikhanesi Enformasyon Bürosu, 4 769.

[78] Public Record Office, F.O. 371/4174, n° 118377, Amiral Calthorpe'un Lord Curzon'a

gönderdiği 1 Ağustos 1919 tarihli mektup.

[79] İPA/KPA, E 900-902, Enformasyon Bürosu'nun 1919-1920 yıllarındaki faaliyetlerine ilişkin raporu. Haziran 1920'de Siyasi Heyet üyesi Garabed Nuryan tarafından hazırlanmıştır.

[80] Zaven Der Yeğyayan, Պատրիարքական Յուշերս (Badriarkagan Huşerıs) [Patriklik Anıları], Kahire 1947, s. 301-302 ve 304.

[81] a.g.y., s. 277; La Renaissance, no. 71, 22 Şubat 1919 Cumartesi.

[82] Patrikhane'ye bu girişiminde, İtilaf Devletleri arası komisyonun oluşturduğu Rum-Ermeni Komitesi yardımcı olur. Bu sorunlar, 19 Şubat 1919 - 29 Mart 1922 arasında düzenlenenü Rum ve Ermeni patrikhanelerinden ve Amerikan Near East Relief [Yakın Doğu Amerikan Yardım Hareketi] adlı kuruluştan temsilcilerin de katıldığı 85 koordinasyon toplantısında sırayla ele alınır: FO 371/ 3658, 371/4195, 371/4196, 371/4197, 371/5087, 371/ 5213, 371/5214, 371/6548, 371/6549, 371-7879.

[83] Zaven Der Yeğyayan, Anılar, a.g.y., s. 321.

[84] a.g.y.; La Renaissance, n° 140-141-142, 15, 16 ve 18 Mayıs 1919.

[85] Bkz. dipnot 2.

[86] Zaven Der Yeğyayan, Anılar, a.g.y., s. 312. Bu belge şu isimlerin yer aldığı bir toplantıda hazırlanmıştır: İstapan Karayan, Dr. Krikor Tavityan, Tavit Der Movsesyan, Hayk Khocasaryan, Nerses Ohanyan, Khaçik Sıvacıyan.

[87] Zaven Der Yeğyayan, Anılar, a.g.y., s. 321-322.

[88] İPA/KPA, Patrikhane Enformasyon Bürosu, 4 126.

[89] İPA/KPA, Patrikhane Enformasyon Bürosu, t 181-186, n° 193, Patrikhanenin 'metruke' denen emvalin iadesi konusunda Adliye Nezareti'ne gönderdiği 3 Ocak 1920 tarihli mektup.

[90] Takvim-i Vekayi, n° 3747, 12/25 Ocak 1920, s. 6, sütun 1 ve 2. Bu kararnamenin kabul edildiği koşullara dair yorumlar için bkz. Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, İstanbul, İletişim, 2002, s. 444; Suad Bertan, Aynî Haklar: Medenî Kanununun 618-764'üncü Maddelerinin Şerhi (Bu Maddelerle İlgili Kanunlar ve Eski Hükümler), Ankara, 1976, s. 203.

[91] İPA/KPA, Patrikhane Enformasyon Bürosu, t 192, "Menkul mallar".

[92] La Renaissance, n° 382, 26 Şubat 1920 ve n° 388, 4 Mart 1920. La Renaissance, n° 355, 25 Ocak 1920 Pazar, katliam kurbanlarının mallarıyla ilgili yeni kanunun yayımlandığını duyurur. Gazeteye göre, kanun, gaspları meşrulaştırmaktadır: "Türk devletinin katledilenlerin tüm mallarının üzerine konmasını hiç kimse kabullenmeyecektir".

[93] Her halükârda, bu Patrikhanenin yorumudur: Zaven Der Yeğyayan, Anılar, a.g.y., s. 321; *Traité de paix entre les Puissances alliées et associées et la Turquie du 10 août 1920* (Sevr), Madde 288, s. 107-108.

[94] Kanun n° 224, 20 Nisan 1922. Belgenin orijinali için bkz. Salâhaddin Kardeş, "Tehcir" ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2008, s. 97-8; Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, a.g.y.

[95] Karar n° 284, 14 Eylül 1922. Belgenin orijinali için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 23, Celse 102 (14 Eylül 1922); Kardeş, "Tehcir" ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, a.g.y., s. 122; Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, a.g.y.

[96] Kanun n° 333, 15 Nisan 1923; Kardeş, “Tehcir” ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, a.g.y., s. 101-4; Üngör ve Polatel, Confiscation and Destruction, a.g.y.

[97] 15 Nisan 1923 tarihli Kanun hakkında 29 Nisan 1923 tarihli Kararname n° 2453; Kardeş, “Tehcir” ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, a.g.y., s. 128-9; Üngör ve Polatel, Confiscation and Destruction, a.g.y.

[98] Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler, Cilt 2/1, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1969, s. 162.

[99] Kararname n° 1510, 5 Şubat 1925; Kardeş, “Tehcir” ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, a.g.y., s. 136-39; Üngör ve Polatel, Confiscation and Destruction, a.g.y.

[100] Kararname n° 2208, 15 Temmuz 1925; Kardeş, “Tehcir” ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, a.g.y., s. 139; Üngör ve Polatel, Confiscation and Destruction, a.g.y.

[101] Talimatname n° 2208, 13 Haziran 1926; Kardeş, “Tehcir” ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, a.g.y., s. 164-65; Üngör ve Polatel, Confiscation and Destruction, a.g.y.

[102] TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 29, s. 159-175; Üngör ve Polatel, Confiscation and Destruction, a.g.y.

[103] a.g.y.

[104] Nevzat Onaran, Emvâl-i Metrûke Olayı: Osmanlı’da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, İstanbul, Belge, 2010.

[105] a.g.y.

[106] Talin Suciyan, *The Armenians in Modern Turkey: State Policies, Society and Everyday Life*, doktora tezi, Münih  niversitesi, 2013, s. 63.

[107] *Marmara*, 6 Mayıs 1947, n  1628, aktaran Suciyan, a.g.y., s. 63.

[108] *Marmara*, Mayıs 1947, n  1623, aktaran Suciyan, a.g.y., s. 63.

[109] Suciyan, a.g.y., s. 63.

[110] a.g.y., s. 64.

[111] Yaşar Kemal ve Alain Bosquet, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor*, İstanbul, Toros, 1993, s. 67-69, aktaran Suciyan, a.g.y., s. 64.

[112] *Hürriyet*, 9 Eylül 2006; Onaran, *Emvâl-i Metrûke Olayı*, a.g.y. Raffi Bedrosyan'a göre, Osmanlı tapu ve kadastro kayıtlarını bilgisayar ortamına aktarma girişimini Avrupa Birliği'ne katılım müzakereleri çerçevesinde AKP hükümeti başlatmış, ancak Silahlı Kuvvetler bu verilerin halka açılmasını veto etmiştir.

Kaynak: collectif2015.org